

Голобородько В. М.

кандидат історичних наук, доцент,

Уманський державний педагогічний

університет імені Павла Тичини

ЕТИЧНА ТРАДИЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ

Оскільки Україна розташована на стику культур Сходу і Заходу, то ще в добу Київської Русі вона стала осередком цікавих і далекосяжних взаємовпливів – релігійних, мовних, мистецьких, філософських [1]. Все це закарбувалося в світогляді, світопочуванні, психології, звичаях і традиціях українського народу. Праці з історії світової культури містять чимало узагальнюючих характеристик про суттєві риси і відмінності двох провідних світових культур. Найпоширенішою є концепція, яку розробляли Ш.-Л. Монтеск'є, Й. Гердер, Г. Гегель, М. Данилевський, Ф. Ніцше, О. Шпенглер, А. Вебер і багато інших діячів, про вишукану, але розманіжену й малорухоому культуру Сходу і динамічну, сповнену невгамовної „фаустівської” жаги до дії, культуру Заходу. Перша – споглядальна („найкращий спосіб пізнавати світ з вікна своєї оселі” – проголошує давній китайський філософ), друга – утилітарно-практична, перша – інтровертна, орієнтована на внутрішній світ людини, на удосконалення людської душі; друга – екстравертна, спрямована на перетворення природних і соціальних умов існування людини. Перша обумовлює етичні концепції сприйняття світу (пасивного умиротворення), друга сприяє філософії дії, науковим і технічним пошукам.

Під час вже першого ознайомлення з феноменами української культури ми віднайдемо філософські, релігійні і естетичні структури, що виразно тяжіють або до східного, або до західного феномена. Більшість релігійних вчень, етичні підвалини філософії, чимало літературних творів романтиків свідчать про споглядальне світопочування, смиренність і моральне самовдосконалення (йдеться про ідейно-змістовий характер цих явищ, а не їх походження, багато з них – оригінальні). Але революційно-бунтарський дух поезії Тараса Шевченка,

Івана Франка, Лесі Українки, пристрасне бажання змінити на краще становище українського народу представниками розстріляного покоління 20-30-х років ХХ століття, досягнення української науки радянських часів, бурхливе, хай і досить суперечливе політичне і духовне життя нашої доби хіба не є красномовним доказом так званого фаустівського духу, прагнення до пізнання, дії, перебудови?

Тісно переплелись обидві тенденції у фольклорі. Його неосяжні скарби мають взірці і першого, і другого ставлення до життя. У народній творчості можна віднайти безліч пісень, прислів'їв та приказок, які пройняті духом умиротворення, споглядання і навіть покори, але не менше, а мабуть і більше таких, що пробуджують дію, закликають до свободи. Як і в усій культурі, залежно від історичного розвитку то перша, то друга тенденції набували провідного мотивування, але ніколи жодна з них не зникала.

Чи приймемо за істину окремі тези цієї концепції, чи ні, але неспростовним є той факт, що українська культура – один із ареалів, де зазначені вище риси органічно переплелись і дали неповторний сплав свого матеріального і особливо духовного прояву. Інакше й не могло бути, бо неможливо уявити, щоб культура, яка складалась на землі, де активно проявлялись то греко-візантійські, то романо-германські, то тюрко-татарські, то литовсько-польські, російські потоки та впливи, вийшла на самостійний шлях неушкодженою. Праці українських археологів, істориків, мовознавців, мистецтвознавців це переконливо ілюструють численними фактами. Ми чомусь звикли говорити про перервність культурного часу України. Але існує її культурний континуум, якого не треба шукати лише в мові, лише у фольклорі чи в динаміці історичних подій. Цей континуум виявляється на рівні етичної неперервності української культурної ментальності. Українська культура ставала завжди на захист людини. В цей захист входить повага до іншого, толерантність, діалогічність [2, С.54]. Ці традиції сягають своїм корінням ще в часи християнізації українських земель. Християнство, яке, починаючи з Х століття, поступово вкорінювалося й ширилося у Київській Русі, стало синкретичним поєднанням східних культів з

грецькою філософією. Воно сформувалося на сході, тому й несло з собою на захід запозичені ним елементи східної ментальності.

Помітно вплинула на формування християнської ідеології філософія неоплатонізму. Важливе місце у її синкретичній структурі займає філософія Платона про безсмертя душі, а також про світ ідей і чуттєвих речей. Саме платонівський дуалізм, який виводив створене із Творця, а чуттєве – з Божественного, і сповідував думку про повернення всього сутнього до Творця, справив істотний вплив на формування християнського вчення, його етики.

Вчення Платона у філософії неоплатонізму сприяло появі ідей про еманції Бога, алегорії світла й темряви, уявлення про екстаз як шлях до досягнення Єдиного. Такі погляди значною мірою нагадують ідеї мислителів Сходу. Як виявилось пізніше, вони набули поширення в чернечій ідеології – ісихазмі. Принципові зміни у свідомості людини були спричинені саме християнізацією Київської Русі. Поступово звільняючись від визнання себе лише річчю в системі інших природних речей, людина вже не обмежує свою сутність тілесною оболонкою, а відкриває в собі світ духовності і саме на ньому зосереджує увагу при осмисленні власної сутності. Концентрація уваги людини на її духовній суті призводить до зміни характеру ставлення до природи, космосу, до осмислення свого місця у Всесвіті.

Уже на протязі перших століть після прийняття християнства у духовній культурі Київської Русі формується уявлення про людину, яка не просто є вінцем ряду природних речей, а підіймається над цим рядом, над природою, що в її уяві створена Богом заради неї. Таке уявлення про людину виникло як своєрідний синтез ідей еволюції людини античного світу та ідеї людини світу християнського. Античність запропонувала ідею про еволюцію людини як зміну її ставлення до природи. Натомість християнський світ, здебільшого, пов'язував ідею розвитку з досягненням ставлення людини до Бога як Творця.

Антична ідея еволюції людини зніціювала в західноєвропейській філософії інтерес до онтологічної проблематики, тоді як у філософії східній домінували проблеми гносеології. Українська філософська думка, опинившись на межі між

Сходом і Заходом, віддавала виразну перевагу етичній проблематиці. Це, як стверджують дослідники, пояснюється значним впливом на її розвиток саме християнської релігії.

Уже „Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона засвідчує, що християнський Новий Заповіт означає для давнього русича встановлення нових взаємин між Богом і людиною. Людина, викуплена із первородного гріха і його наслідків добровільною самопожертвою Ісуса Христа, вступила у цілком нову фазу розвитку. Вона перейшла з рабського підзаконного стану у вільний стан синівства й благодаті, отримавши нові сили для досягнення поставленого перед нею християнством ідеалу моральної досконалості.

За часів язичництва стосунки між Богом і людиною базувалися неначебто на умовах юридичного договору, і розвиток людства був неначебто поставлений у буденні земні умови. У Новому Заповіті такий розвиток людини визнаний недостатнім, оскільки він обмежував життя людини лише земним існуванням, прирікав її на довічний страх і страждання, виконання приписів закону.

Нездатна врятувати себе сама, людина була врятована Боголюдиною – Христом. Він узяв на себе гріхи всього світу. Наступний розвиток людства, за Новим Заповітом, не зумовлюється вже лише виконанням приписів Закону. Висувається новий принцип – віра як засіб діяльного засвоєння спокутувальних заслуг Ісуса Христа. Закон, за яким повинна жити людина згідно Нового Заповіту, проголошений у Нагірній проповіді Ісуса Христа.

Як бачимо, Іларіонове „Слово про закон і благодать” чітко визначило, що в українській духовній культурі надовго провідними стали етичні проблеми. Від часу прийняття християнської віри в Київській державі русичі повинні були звирятати помисли й діяння з Богом, рівнятися на ті засади, які були проголошені у Нагірній проповіді Христа. Учені й мислителі, особливо ті, що міркували над долею й призначенням людини, своєю творчістю прагнули підняти людину над буденністю, наблизити її до ідеалу людини спасенної, гідної благодаті Христа. Філософська думка давньої України розвивалася у тісному єднанні з релігією – мірило Божої благодаті визначало світорозуміння і світосприйняття. Це

зафіксовано у визначенні філософії, яке подане у „Діалектиці” Іоана Дамаскина (VI ст.). Ця книга була перекладена русичами однією з перших. Серед багатьох ознак філософії тут наголошується на тому, що вона є „уподібненням до Бога” і „любов`ю до мудрості, а істинна мудрість – це Бог, тому любов до Бога і є істинною філософією” [3,С.75].

Виходячи з таких настанов і такого розуміння філософії абсолютна більшість писемних пам`яток, які збереглися від княжої доби, переконують у тому, що мислителі Київської Русі розробляли персоналістське вчення про надлюдську особистість. Вона не зводиться до природи, а осмислюється як сполучення природних, матеріальних, тілесних і духовних атрибутів. Відомо, що й для античних філософів людина ще не була особистістю, що вона ще не виділялася зі світу природи. Християнський тип мислення відповідав вищому рівневі самосвідомості особи. Абсолютом виступав уже не космос, не чуттєвий світ, а божественна особистість, піднесена над космосом та історією. Людина усвідомила себе у спілкуванні не з космосом, природою, а з Абсолютом. Стали можливими вилучення з людини її власної сутності звернення до внутрішнього світу, усвідомлення скінченності земного буття і можливостей нескінченного світу. Глибоке переживання таємниці буття приводить людину до загостреного морального самовідчуття, до поглиблення не стільки світосприймання, як світовідчуття.

Такий тип мислення характерний для митрополита Кліма Смолятича. Його „Послання до Фоми пресвітера” вирізняється етичною спрямованістю, де головне не гносеологія – пізнання світу, а оцінка явищ. Покликання філософа, на думку Смолятича, - це бути посередником між Богом і людиною, тлумачити людям, „питати потонку Божественних писаній”. Незвичною для багатьох сучасників видавалась його сентенція: „премудрість це божество, а храмом є людство”. Прилучення до Божої Премудрості визначається ним як „акт розумного діяння”. Розумне тлумачення дає змогу людині наблизитися до Бога [4,С.35]. Захоплення духовною красою світу як Божим творінням надає сенсу

земному буттю людини – такий основний мотив проповідей ще одного активного учасника політичного життя Київської держави Кирила Туровського.

Виходець з чернігівської землі ігумен Данило Заточник, відвідавши на початку XII століття „святі місця”, як найвищий Божий дар прославляє людський розум у своєму „Молінні”. Моральні норми, викладені у „Руській правді” Ярослава Мудрого та „Повчанні дітям” Володимира Мономаха, у багатьох сенсах співзвучні із заповідями християнської релігії, тобто привчають русича жити в умовах очікування благодаті. Без сумніву, християнські чесноти і Божі благодаті Христа в давньоукраїнському суспільстві досить довго мирно співіснували з традиційними язичницькими звичаями і віруваннями. Про це свідчить хоча б знамените „Слово о полку Ігоревім”, де виразно домінують язичницькі мотиви. Поганські традиції у світосприйнятті сприяли збереженню інтересу до навколишнього середовища, до сил природи, а отже – і до її пізнання й пояснення. Вже у другій половині XV ст. в українській духовній культурі значно пожвавлюється інтерес до онтологічної проблематики. Серед збірників афоризмів („Пчола” та ін.) з’являються такі, де представлені не лише повчання християнських авторів, а й антична мудрість. Поширюються перші перекладні трактати, тематика яких звернена до земних інтересів людини: „ Тайная тайних” (або „ Арістотелеві врата”) зачіпає проблеми медицини і особистої гігієни; „ Космографія” і „ Шестокрил” пояснюють будову Всесвіту та затемнення світил, рух планет; нарешті, „ Логіка Авіасафа”, поряд з вченням про категорії, подає методи й шляхи доведення істини – вчення Арістотеля про силлогізми. Жвавий інтерес до земного життя людини помітний у перекладній художній літературі – романах про лицарські чесноти і вірність дами, трактатах про те, як зберегти молодість і красу тощо.

Отже, поряд з турботою про красу духовну у другій половині XV ст. в українській філософській думці відчувається інтерес до земного життя. Переклади згаданих трактатів зафіксували перші спроби створення української наукової термінології – природничої та філософської. Спроби українських мислителів дати людині знання про земний світ можна трактувати як намагання

підняти людину над природними явищами, заявити про її вищі можливості, закладені Творцем. Розуміння світу, уміння його пояснити утверджувало в людині почуття спорідненості з Богом, володарем і господарем всесвіту. Така думка, як відомо, керувала мислителями епохи Відродження.

Роздуми про цінність людини, про її роль і можливості стають провідними в українській духовній культурі XVI – XVII ст. Цей період Михайло Грушевський назвав культурно-національним відродженням, а ряд сучасних авторів схильні вважати українським Ренесансом [5]. Поряд з проблемами, що пов'язані з інтересами тогочасної культурно-історичної епохи, виразно постає й така: у чому призначення людини? Присвятити себе молитві, духовному самовдосконаленню й очікувати Божої благодаті, чи поринути у вир політичних пристрастей, релігійної боротьби? Дбати про спасіння лише власної душі, чи долучитися до боротьби за утвердження національної самобутності народу, примножувати традиції та надбання своєї культури? Два підходи до розуміння цієї проблеми яскраво проявились у позиціях, обраних Іваном Вишенським та діячами Львівського і Волинського братств, які активно трудилися на ниві української культури, відкриваючи школи, проповідуючи, пишучи й друкуючи книги. Так, наприклад, Мелентій Смотрицький створив першу українську граматику, а Памво Беринда і Лаврентій Зизаній - перші україно-грецькі й латинські словники. Костянтин Острозький заснував культурно-освітній осередок у своєму маєтку, а Єлисей Плетенецький – у Києво-Печерській лаврі. Непересічні здобутки вітчизняної освіти пов'язані і з ім'ям Петра Могили, який заснував перший вищий навчальний заклад на теренах України. Творча праця таких людей – це приклад утвердження в українській духовній культурі ідеалу ренесансної особистості, намагання прославити і примножити в людині Божий дар – талант і розум, подарований Божою благодаттю для того, щоб примножувати добробут і славу рідної землі. Так розуміли Божу благодать опоненти Івана Вишенського. Уміння прославити Божу благодать та божий дар і є у їх тлумаченні найвищою моральною чеснотою людини, і тільки діяльність, активність та праця дають надію на досягнення Божої благодаті.

Із протистояння двох позицій, які сформувалися в українській духовній культурі XVI-XVII століття, виникає двоїсте розуміння земного призначення людини, а отже – і її моральних вартостей. З одого боку, Людина – слабка, недосконала, може лише молитися й очікувати Божої благодаті, сподіваючись на безмежну милість Господа (Іван Вишенський, Іов Княгинецький, Іов Почаївський, Ісаєя Копистенський, Віталій з Дубного та інші). З іншого боку, людина – могутня. Бог створив її за своєю подобою, дав талант і розум, а вона повинна їх примножувати й вдосконалювати, прагнути якнайбільше діяти і творити для уславленого свого Творця (діячі братств, Кирило Транквіліон-Славинецький, брати Стефан і Лаврентій Зизанії, Петро Могила та інші).

Неспокійні й непевні часи, що настали в Україні вже з середині XVII століття, потребували таких сподвижників, і над їх вихованням трудилися численні українські мислителі: поети, оратори, митці. Їх згуртувала Києво-Могилянська колегія – навчальний заклад, який готував освічених людей на рівні європейських вимог. Цьому слугували й латинська мова, і вивчення давньоєврейської, грецької, а також слов'янських та інших європейських мов. Глибокі знання про Всесвіт і закони його розвитку пропонував курс філософії, укладений на основі вчення Арістотеля з урахуванням досягнень дослідного природознавства. На початку XVIII століття запроваджується викладання моральної філософії – знання про Всесвіт доповнюється практичними моделями людської поведінки, роз'яснюються мотиви, мета і природа людських дій. Полегшити людині орієнтацію не лише у Всесвіті, а й у своїй душі, дати знання не лише про першооснову речей і явищ природи, а й про мотиви своїх вчинків – саме це мали на меті професори Києво-Могилянської академії, укладаючи свої навчальні курси. Їхні настанови утверджували цінність зомого життя, знання про яке допомагають людині орієнтуватися в його хаосі і, поряд зі сподіваннями на Бога, утверджують віру людини у свої власні сили. Професори виходять із тези про те, що Бог, приготувавши людині потойбічне блаженство, яке вона може заслужити своїм земним життям, дав їй незалежну волю обирати свій земний шлях. Від неї самої залежить, як

розпорядитись Божим даром (Феофан Прокопович, Імануїл Козачинський, Георгій Кониський).

Допомогти людині зорієнтуватися у земному житті спробував вихованець Києво-Могилянської академії Григорій Сковорода. Його вчення про дві натури, які має кожен із трьох світів (Всесвіт, Біблія і людина), привертає увагу насамперед до справжнього світу - світу духовності. Зовнішня оболонка – це лише форма явища, а справжній зміст і сутність глибоко приховані. Сене земного життя людини, її призначення Г. Сковорода вбачає у тому, щоб шукати істину. У цих пошуках допомагає Біблія – книга символів, де зашифрована мудрість Всесвіту. Бог як сутність міститься у кожній речі, а в людині він присутній як „істинна людина”. Така істинна людина, якщо прислухатися до її голосу, приведе кожного до повного блаженства, адже вона точно знає, як його досягти. Шлях до блаженства – це шлях високоморальної людини рівної Богові. Треба лише пізнати себе, знайти в собі Бога, тоді не потрібними стануть земні блага. Вдовольняйся тим, для чого ти народжений, чим тебе обдарував Бог, знайди своє місце в житті – і будеш щасливий, досягнеш Божу благодать.

Прислухатися до своєї природи, своєї душі й серця вчили українські романтики: Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Памфіл Юркевич. Останній теоретично обгрунтував „філософію серця”, підвівши своєрідний підсумок українській класичній філософії XVIII-XIX століть. Серце, на думку філософа, є джерелом і натхненником емоційно-інтуїтивного життя й пізнання людини, воно промовляє голосом Бога, забезпечує людині свободу волі. „Філософія серця” була однією з передумов, які викликали пошук інтересу до поетичної проблематики у другій половині XIX - на початку XX століття. Саме у другій половині століття з культу розуму мислителі поступово усвідомлюють, що ідеали просвітництва виявилися нездатними задовольнити запити внутрішньої природи людини, потреби розвитку її „Я”, її духу. Раціоналістичний спосіб пояснення людини і світу поступово змінюється спробами спиратися на почуття, вірування, духовність, а не на зовнішні чинники – звідси й звернення до релігії, пошуки

нової філософії для подолання крайнощів раціоналізму. Складне життя почуттів, яке не піддається аналізу на абстрактних засадах розуму, засвідчує світоглядну кризу. Визріває потреба побудови нового світогляду на моральних засадах [6].

Виразником цієї позиції в Україні став Іван Франко з його вимогою утвердження духовної індивідуальності людини. У статті „Що таке поступ?” на повний голос пролунала його думка про те, що суспільні зміни мають виправдання тоді, коли вони спрямовані на визнання за людською особистістю безумовної цінності. Згодом цю ідею підхопила українська релігійна філософія ХХ століття. Поряд з релігійними постулатами, представники цієї філософії, зокрема, Андрій Шептицький, Йосип Сліпий, Гавриїл Костельник у своїх творах і проповідях утверджували високі загальнолюдські моральні цінності. Вони не лише навчали глибокої віри й відданості церкві, а й стверджували, що Бог схвалює в людині патріотичні почуття – любов до рідної землі, народу, примноження культурних традицій, а найвищою вартістю вважає людське життя. Найганебнішим злочином проти заповідей Бога є політичне вбивство – стверджував А. Шептицький у своєму посланні „Не убий” (1943).

Розумінням високих моральних цінностей позначений період „розстріляного відродження” в Україні 20-30 років ХХ століття. Вираженням цих цінностей став відомий принцип „чесності з собою”, який був сформульований Володимиром Винниченком. Це і був той „моральний підмурок”, захищаючи який, люди гинули на Соловках, Біломорканалі та ГУЛАГу.

Навіть побіжний погляд на історію української духовної культури переконує, що вона має міцний моральний стрижень, закладений ще у Х столітті християнською релігією на теренах княжої держави. Усі дослідники звертали увагу на особливість української філософської думки, яка розвивалась під егідою релігії у синкретичній формі. Такий спосіб існування виробив своєрідний „категоричний імператив” для української філософії – служити людині, бути для неї дороговказом у тлумаченні світу й самої себе, полегшити орієнтацію в світі і сприйнятті дійсності. Але при цьому варто пам’ятати, що

людина здатна досягти чогось путнього тільки тоді, коли вона має мужність бути собою, приймати свій жереб, свою історичну й особисту відповідальність. Саме цьому, власне, і вчить справжня моральність, і саме ці її уроки набувають у наш час особливого значення. У міру зростання науково-технічного й виробничого потенціалу людства, підвищення здатності людини впливати на стан навколишнього буття і на кардинальні умови свого власного існування, дедалі важливішою стає моральна спрямованість її конкретних дій, чимраз більшого значення набуває те, яким саме цінностям підпорядковує вона свою зростаючу могутність.

То ж якщо раніше в людській культурі домінували релігійно-конфесійні, пізнавальні, естетичні, утилітарно-практичні цінності тощо, нині настає час, коли визначальними для людини й людства повинні стати цінності етичні, бо від цього залежить саме виживання земної цивілізації. Повинні – але цього може й не статися: все залежить від нинішнього нашого вибору. Людина, як учили отці християнської церкви, відрізняється від янгола тим, що здатна обирати як добро, так і зло.

Література

1. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом // Записки НТШ. – Том ССХХІІ. – Львів, 1991. – С.28-44; Паславський І. Між Сходом і Заходом. – Львів, 1994. – 143с.
2. Пахльовська Оксана. „Українська ідея” – як спадок європейського гуманізму // Слово і час. – 1998. - № 1. – С.50-54.
3. Горский В. Философские идеи в культуре Киевской Руси IX – начала XII вв.. – Київ, 1988. – 213с.
4. Культура українського народу: Навч. Посібник / В.М. Русанівський, Г.Д. Вервес, М.В.Гончаренко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 272с.
5. Філософія Відродження в Україні. – Київ, 1990. – 334с.
6. Лук М. Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Київ, 1993. – 150с.